

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

ДРАПУШКО Наталія Анатоліївна

УДК 94 (477) «1991/2012»

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ ТА
ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК
АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ
в 1990-ті – 2010-ті роки**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, Інститут філософської
освіти і науки, директор.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Падалка Сергій Семенович,
Інститут історії України НАН України, провідний
науковий співробітник відділу новітньої історії та
політики;

кандидат історичних наук, доцент
Кондратюк Григорій Миколайович,
Республіканський вищий навчальний заклад
«Кримський інженерно-педагогічний університет»,
доцент кафедри історії.

Захист відбудеться «22» листопада 2013 р. о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "22" жовтня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.А.Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. На рубежі третього тисячоліття, в умовах розбудови незалежної держави, Україна опинилася в силовому полі масштабних цивілізаційних змін. Сучасні реалії потребують посиленої уваги до вивчення та врахування тенденцій розвитку економічних, суспільно-політичних, етносоціальних процесів як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах.

Одним із найбільш специфічних регіонів унітарної України є Крим. За своїм геополітичним становищем, офіційним автономно-республіканським статусом, унікальним історичним і культурним спадком, етнонаціональним складом населення, конфесійною структурою тощо Крим помітно вирізняється серед інших регіонів України. Проблема інтеграції АР Крим в загальноукраїнське суспільно-політичне, економічне і соціокультурне середовище відрізняється гостротою, а «кримський вектор» в українській внутрішньодержавній політиці можна назвати одним з найбільш пріоритетних.

Кримський півострів в роки відновленої незалежності України часто виступав предметом політичних суперечок, що заважало об'єктивному дослідженню життя регіону. Відсутність комплексних історичних наукових праць, присвячених цій проблемі, закономірно актуалізує дослідницьку увагу до процесів і тенденцій, які відбуваються в кримському соціумі в два останні десятиліття.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» та згідно з науковою проблематикою кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, економічне, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ–ХХІ ст.». Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 3 від 23 жовтня 2012 р.).

Мета дослідження полягає в науковому з'ясуванні особливостей суспільно-політичного, економічного та етносоціального розвитку Автономної Республіки Крим в роки незалежної України.

Для досягнення поставленої мети в дисертації було сформульовано такі основні завдання:

- з'ясувати стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; визначити повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми вирішення поставлених дослідницьких завдань;
- вивчити основні закономірності та регіональні особливості становлення економіки пострадянського типу в Автономній Республіці Крим протягом 1991 – 2010 рр.;
- реконструювати еволюцію основних галузей народного господарства АРК та народного господарства автономії в цілому у 1991-2010-х рр.; показати роль приватизації в економічному житті АРК 1990-х - початку 2000-х рр.;
- дослідити основні етапи сучасного суспільно-політичного розвитку АР Крим та визначити комплекс чинників, що визначають особливості та тенденції

цього процесу; висвітлити основні проблеми регіону в сфері розвитку етнополітичних взаємин в досліджуваній період;

- розкрити діяльність основних політичних організацій АР Крим та їхній вплив на суспільно-політичний розвиток регіону;

- простежити динаміку чисельності, статево-вікового, етнопонаціонального та мовного складу населення Автономної Республіки Крим;

- проаналізувати трансформацію соціальної структури населення півострова.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне та соціально-економічне життя України за часів незалежності.

Предмет дослідження – суспільно-політична, економічна трансформація кримського суспільства, особливості етнопонаціонального розвитку та соціальної структури населення Криму в 1990-ті – 2010-ті роки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1990-х – 2010-х рр. *Нижня* межа визначається проголошенням незалежності України та утворенням в її складі Автономної Республіки Крим, тобто початком періоду нових якісних змін. Обрання *верхньої* пояснюється радикальними соціально-економічними та політичними змінами в житті українського суспільства, викликаними світовою економічною кризою 2008–2010 рр. та змінами в законодавчій та виконавчій владній вертикалі.

Географічні межі дослідження визначаються сучасною територією Автономної Республіки Крим.

Методологічною основою дисертаційної роботи є наукові принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, комплексності, розвитку, плюралізму, які в органічній сукупності дозволяють розкрити поставлену проблему. У концептуальному плані автор спирається на гуманістичні положення, згідно з якими повноцінне і гармонійне становлення соціуму неможливе без збереження прав і свобод особистості.

Методи дослідження. Використання методів дослідження продиктовано метою та завданнями роботи, зумовлюється необхідністю застосування міждисциплінарного підходу для відображення цілісного аналізу розвитку кримського суспільства. Під час дослідження використано такі загальнонаукові та спеціальні історичні методи: статичний та описовий (констатація історичного факту відновлення автономії Криму в складі України); динамічний (вивчення окремих аспектів економічного, суспільно-політичного життя регіону); класифікації і типологізації (визначення структури дисертаційної роботи, конструювання аналізу джерельної бази дослідження, виокремлення всередині кримського суспільства окремих соціальних груп); історичний (розкриття проблеми розвитку кримського суспільства); порівняльний (зіставлення особливостей розвитку політичного, економічного та соціального розвитку Криму з відповідними загальнодержавними показниками); ретроспективний (узагальнення фактів минулого та визначення передумов повторення певних подій і явищ у суспільстві АР Крим у майбутньому). Також специфіка дослідження передбачала залучення методів інших наук: статистичного, математичного, графічного (при вивченні етнічних та демографічних особливостей суспільства Криму, аналізі його соціальної структури).

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що:
вперше

- комплексно і всебічно проаналізовано та узагальнено основні аспекти суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку регіону, розкрито зміни етносоціальної структури населення півострова;
- узагальнено стан висвітлення, рівень наукового осмислення та повноту й репрезентативність джерельної бази проблеми суспільно-політичного та соціально-економічного життя АР Крим за часів незалежності України;
- висвітлено процес роздержавлення, кооперування та декооперування основних галузей економіки АРК у перші десятиліття відновленої незалежності України;
- доведено вплив політики приватизації на економіку півострова у цілому та на окремі її галузі; визначені основні особливості приватизаційного процесу в регіоні;
- на широкому статистичному матеріалі простежено зміну соціально-демографічних показників кримського суспільства, проаналізовано етномовні процеси регіону.

Уточнено та дістало подальшого розвитку:

- вивчення динаміки суспільно-політичних процесів в АР Крим, доведення їхньої безпосередньої залежності від історичного минулого та від етнополітичної та етнорелігійної ситуації в регіоні;
- дослідження специфіки основних етапів трансформації сучасного суспільно-політичного життя півострова; вивчення комплексу чинників, що визначають особливості та тенденції цього процесу;
- аналіз діяльності основних політичних організацій АР Крим та їхній вплив на суспільно-політичний розвиток регіону в контексті загальноукраїнських процесів;
- основні тенденції формування соціально-демографічної, етнічної та мовної структури населення Автономної Республіки Крим в 1990-х – 2010-х рр.;
- головні особливості соціальної диференціації сучасного кримського суспільства; соціальні верстви зайнятого населення автономії за професійно-галузевими критеріями.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони певною мірою дозволяють заповнити прогалини в історіографічному полі регіональної історії України кінця ХХ – початку ХХІ століття, спонукають фахівців різних сфер суспільствознавства до міждисциплінарного підходу при вивченні основних суспільних груп. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні колективних праць з історії України, історії Криму, соціальної історії України, українознавства, історичної демографії, етнології, соціології, для підготовки спецкурсів для студентів історичних, соціологічних, економічних та політологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, складанні програм і методичних рекомендацій.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні державних та регіональних програм економічного та соціально-демографічного розвитку українського суспільства.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження отримані дисертантом особисто.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні та практичні положення та результати дисертації доповідалися, отримали схвалення на п'ятьох Міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: всеукраїнській науковій конференції «Історичний дискурс гуманітарного простору» (Київ, 2012), всеукраїнській науковій конференції «П'яті всеукраїнські драгоманівські читання молодих істориків «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми етнополітичної та соціально-економічної історії і культури Криму» (Сімферополь, 2013), Міжнародній науковій конференції «Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть» (Київ, 2013); всеукраїнській науковій конференції «Освіта та наука у вимірах ХХ століття» (Київ, 2013), також на щорічних звітних науково-практичних конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, на засіданнях кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано у 5 одноосібних наукових публікаціях у спеціалізованих фахових виданнях.

Структура роботи. Дисертацію побудовано відповідно до мети та завдань наукового дослідження з урахуванням усіх вимог, що ставляться до робіт такого типу. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких 175 сторінок основного тексту. Список використаних джерел та літератури налічує 625 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** зазначено актуальність дисертаційного дослідження, встановлено його зв'язок з науковими та освітніми державними програмами, з'ясовано мету, об'єкт і предмет, основні завдання й хронологічні межі, методологію системного вивчення обраної теми. Визначено теоретичну та проблемно-фактологічну новизну, подано інформацію про апробацію результатів кваліфікаційного дослідження.

У **розділі першому «Історіографія, методологія і джерельна база дослідження»** дисертаційного дослідження викладені основні методологічні принципи і методи, використані в процесі вибору теми дисертації, збору матеріалу та її написання, а також проаналізовано стан його історіографічної розробки і джерельної бази.

У **методологічній частині** розділу наголошено на тому, що в якості теоретично-методологічних засад дисертаційної роботи автор обрала філософсько-історичні принципи економічного детермінізму, історичного матеріалізму, цивілізаційних хвиль розвитку та, певною мірою, соціального прогнозування.

Визначена таким чином методологічна база дисертаційного дослідження дозволила сформулювати комплексне бачення і розуміння економічних, етносоціальних та політичних процесів в середовищі кримського суспільства на

межі ХХ–ХХІ століть.

Виходячи з визначених методологічних засад в *історіографічному огляді* розділу визначено стан вивчення українською пострадянською історичною наукою промисловості, торгівлі, освіти, охорони здоров'я, установ культури, кредитних і банківських установ АР Крим, етносоціальної структурованості населення автономії, діяльності на її території політичних партій і громадсько-політичних організацій, державної адміністрації й місцевого громадського управління.

Опрацьовані опубліковані наукові дослідження (239 монографій, брошур і наукових статей, 13 дисертацій та авторефератів), які тією чи іншою мірою дотичні досліджуваної проблеми.

При цьому було визнане за неможливе згрупувати наукові публікації відповідно до усталеної в сучасній українській історіографії періодизації через специфіку обраної для даного дослідження теми.

Більш придатним виявилось структурування опублікованих з обраної теми наукових досліджень за їх функціональною спрямованістю, а саме: публікації з економічної історії сучасного Криму, публікації з соціальної історії півострова і публікації з політичної історії відновленої АРК.

З'ясовано, що найбільший внесок в дослідження *історії економіки* Автономної Республіки Крим в цілому та окремих її галузей був зроблений переважно сучасними українськими вченими-економістами¹, і, значно меншою мірою, представниками сучасної української історичної науки.²

Аналіз опублікованих досліджень з економічної історії Криму кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчив відсутність у сучасній українській історіографії спеціальних комплексних історичних досліджень економічних перетворень на теренах відновленої АР Крим.

Етносоціальну складову історії Кримської автономії пострадянської доби

¹ Агропромисловий комплекс Криму в ХХІ столітті // Научные труды Крымского государственного университета. – Вып. 68. – Симф., 2002. – 215 с.; Аметов Р.Ф. Региональные особенности развития хозяйственного комплекса Крима. – Донецк: ИЭПИ НАН Украины, ООО «Юго-Восток, Лтд», 2001. – 282 с.; Бабенко Г.А. Промышленность Крима: проблемы и пути решения. – Симферополь: Таврия, 2001. – 170 с.; Бабін Б.В. Правове програмне забезпечення розвитку Автономної Республіки Крим / Б.В. Бабін, В.О. Короленко, О.Ю. Іваницький. – Одеса: Фенікс, 2011. – 186 с.; Горбатов В.М. Управление приватизационными процессами в Криму: Дис. канд. экон. наук: 08.06.02. /Крымск. гос. аграрный ун-т. – Симферополь, 1998. – 167 с.; Розвиток банківської системи України / за ред. О.І. Барановського. – К.: Ін-т економіки і прогнозування, 2008. – 584 с.; Долішній М. Проблеми та перспективи підтримки банками розвитку економіки регіонів / М. Долішній; О. Другов // Економіка України. – 2005. – № 9. – С. 4 – 11; Веселий І.О. Регіональна банківська конкуренція: проблеми дефініцій і оцінювання / І.О. Веселий // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 12. – С. 136 – 141 та ін.

² Відповідні розділи і параграфи комплексних історичних досліджень: Головка В. Українські фінансово-промислові групи в модернізаційних процесах 1991–2009 рр. / Відп. ред. С.В. Кульчицький; НАН України, Інститут історії України – К.: Інститут історії України, 2012. – 416 с.; Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]. НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – С. 521 - 566; Падалка С.С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991-2009) : [монографія] / С. С. Падалка. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – 362 с. та ін.

вивчали М. Вівчарик, В. Євтух, Г. Кондратюк, В. Котигоренко, В. Наулко, С. Падалка³. Питання етномовного розвитку України в цілому та її регіонів зокрема стали предметом уваги В.Скляра⁴. Серед найгрунтовніших робіт, присвячених соціальній структурі населення півострова, варто назвати праці С.Кардаша та Е.Лібанової⁵. Узагальнила вивчення проблематики колективна монографія «Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи»⁶. Проте, у ній накреслено лише основні напрями соціально-демографічного розвитку України, а особливості АР Крим не стали предметом спеціального дослідження.

Новітні дослідники *політичної історії* АР Крим зосередилися на вивченні поточного політичного процесу на півострові, позиціонування політичних сил, питання законодавчого врегулювання та унормування взаємин між центром та автономією, проблеми зовнішніх впливів, особливі взаємини з Російською Федерацією, динаміці й особливостях етноконфесійних відносин. Зокрема, загальна кримська проблематика перебувала у фокусі уваги протягом 1990-х років, коли в Криму розвивався багатовимірний конфлікт між центром і владою автономії та між місцевою владою і кримськотатарською спільнотою. Інтерес до кримської проблематики активізувався також в середині 2000-х років, коли відмічалось 50-річчя входження Криму до складу УРСР⁷.

³ Вівчарик М.М. Україна в етнонаціональному вимірі / М.М. Вівчарик, С.С. Падалка. – К.: Ін-т історії України НАН України 1999. – 136 с.; Євтух В.Б. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій / В.Б. Євтух. – К.: ВД «Стилос», 2004. – 243 с.; Кондратюк Г.М. Суспільство, держава та релігія проблеми взаємовідношень в рамках політики коренізації в Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) / В. Котигоренко // Людина і політика. – 2003. – №2. – С. 12–24; Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ столітті / В.І. Наулко // Український географічний журнал. – 1997. – № 2. – С. 17–27.

⁴ Скляр В.М. Етномовні процеси в українському просторі: 1989–2001 рр. / В.М. Скляр. – Х.: Ексклюзив, 2009. – 544 с.

⁵ Кардаш С.Ю. Соціальна структура суспільства: підсумки 20 років пострадянських реформ в Україні [Електронний ресурс] / С.Ю. Кардаш. – Режим доступу: http://eprints.ua.edu/1454/1/Kardash_140912.pdf; Лібанова Е. Соціальна стратифікація українського суспільства і передумови становлення середнього класу / Е. Лібанова // Нова політика. – 2002. – № 1. – С.5–11.

⁶ Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін.; За заг. ред. Б.М.Данилишина. –Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с.

⁷ Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. С. 3–8; Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.; Падалка С. «Кримське питання» в політичних реаліях незалежної України (І половина 90-х років ХХ століття) / С. Падалка // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наук. конф. «Крим в історичних реаліях України: До 50-річчя входження Криму до складу УРСР», 19 лют. 2004 р., м. Київ/ НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – С. 335-346.; Політична мапа Криму: 2010-2011. Процеси і тенденції / Ю.А.Тищенко, Г.Т.Бекірова, М.І. Капустін; за заг. ред. Ю.Тищенко. – укр. незалеж. центр політ дослідж. – К., Сімферополь: Агенство «Україна», 2012. – 120 с.; Україна: політична історія ХХ - початок ХХІ століття. – Київ: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.; Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю.Тищенко, Р.Халілов, М.Капустін. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – 84 с.

У *джерелознавчому блоці* дисертації визначено і проаналізовано основні масиви джерел дослідження за їх основними різновидами. Через суттєву обмеженість доступу до архівної складової джерельної бази, виключна увага була приділена максимально широкому і повному вивченню статистично-довідкових джерел і періодичних видань.

Зазначено, що групу **архівних джерел** склали 212 справ, котрі перебувають на зберіганні у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) (3 фонди), Державному архіві в Автономній Республіці Крим (5 фондів) і двох поточних архівів (Архів Комітету у справах релігії при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим та Архів Комітету в справах міжнародних відносин та депортованих громадян при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим). З них понад 10 справ введено автором у науковий обіг вперше.

При цьому слід зазначити, що основний масив використаних при написанні дисертації документальних матеріалів зосереджений у фонді Р-2 – «Рада Міністрів Української РСР. 1990 – 1998 рр.» (опис 15) ЦДАВО України (111 справ) та фондах Р-4993 – «Верховный совет Автономной Республики Крым [Крымской АССР (Крымской Советской Социалистической Республики)] (24 справи) і Р-4973 – «Совет Министров Автономной Республики Крым», [г. Симферополь (з 23.01.1997); [Совет Министров Крымской Автономной Советской Соц. Респ. (22.03.1991–25.02.1992), Совет Министров Республики Крым (26.02.1992–11.04.1994), Правительство Республики Крым (12.04.1994–16.03.1995), Правительство Автономной Республики Крым (17.03.1995–22.01.1997)] (27 справ) у Державному архіві в Автономній Республіці Крим.

Матеріали фонду Р-2 (опис 15) ЦДАВО України містять інформацію про поточну діяльність загальноукраїнського уряду в галузі сприяння владним, господарським та громадсько-політичним інституціям Автономної Республіки Крим в організації соціально-економічного і політичного життя молодого адміністративно-політичного утворення в умовах пострадянського транзиту та постіндустріальної модернізації.

Фонд Р-1 ЦДАВО зосередив документальні матеріали про боротьбу Верховної Ради України у цілому та окремих народних депутатів за збереження і розвиток адміністративно-політичної автономії на півострові, збереження АР Крим у складі України.

Справи фонду Р-4993 Державного архіву в Автономній Республіці Крим містять інформацію про багатопланову та інтенсивну організаційну, законотворчу та політичну діяльність Верховної Ради АРК на різних етапах пострадянської трансформації автономної республіки.

У фонді Р-4973 зібрані керівні, робочі та інформаційні матеріали уряду Кримської автономії по організації соціально-економічного життя на Кримському півострові за умов переходу від економіки командно-адміністративного типу до економіки ліберально-ринкового типу.

Систематичне і критичне опрацювання такого масиву архівних документів дозволило відтворити комплексну картину еволюції економіки, етносоціальної структури та політичного життя АР Крим останнього десятиліття ХХ ст. і початку

XXI ст.

Групу **опублікованих джерел** склали 1) збірки документів і довідкові видання (115 найменувань), 2) мемуари та епістолярні джерела (4), 3) періодичні видання (49), 4) електронні ресурси (31 електронна адреса сайтів).

Використані збірки документів та статистичні й довідкові видання містять відомості про закони, укази, постанови вищих загальноукраїнських та кримських органів влади в галузі соціально-економічного і політичного життя АР Крим; про зміст нормативних документів, котрі регламентували господарські, соціальні і міжнаціональні відносини в автономії; про програми, статuti, рішення з'їздів, конференцій рад центральних і місцевих керівних органів кримських партій та регіональних організацій загальноукраїнських політичних партій, представлених на теренах автономної республіки; про стан промисловості, торгівлі, освіти, транспорту, охорони здоров'я і кредитної справи в республіці, тощо.

Залучені до дослідження мемуарні та епістолярні джерела містять інформацію про особисте життя і діяльність громадських, політичних діячів АР Крим, визначних представників монархічної державної бюрократії, причетних до організації придушення цього руху. Ці джерела дозволяють суттєво уточнити співвідношення об'єктивного і суб'єктивного факторів в етнополітичному просторі Криму досліджуваного періоду.

Використані періодичні видання представлені 3 центральними газетами, а також 38 загальнокримськими і місцевими газетами, котрі видавалися у досліджуваній період у межах АР Крим і містять величезний фактологічний матеріал про поточні події у регіоні та за його межами.

Таким чином, джерельна база дослідження вичерпно представлена архівними матеріалами і широким колом опублікованих джерел. Вона є достовірною і дозволила на засадах обраної методологічної бази комплексно відтворити еволюцію економіки, етносоціальної структури та політичного життя АР Крим кінця ХХ початку ХХІ століть, проаналізувати основні закономірності та особливості цієї еволюції.

У розділі другому **«Економічні трансформації в АР Крим в умовах незалежної Української держави»** проаналізовано стан промисловості, сільського господарства, будівництва, торгівлі, освіти, охорони здоров'я, транспорту і зв'язку, банківської справи Автономної Республіки Крим періоду 1991 – 2010 рр. в їх функціональному і просторовому вимірі.

У відповідності до визначених у першому розділі філософсько-історичних засад аналіз та історична реконструкція економічної трансформації в Кримській автономії здійснювалися у двох основних площинах, а саме: 1) за галузями виробництва та обміну суспільних благ, з узагальненим розподілом за критерієм «товари речові та товари неречові» і 2) за формою власності – дрібне (індивідуальне) приватне підприємництво, колективно-кооперативне приватне підприємництво, акціонерно-корпоративне підприємництво, державне підприємництво.

Таким чином, на підставі структурованого економічного простору автономії виявлено основні загально регіональні тенденції економічної трансформації та

специфічні особливості функціонування народного господарства АР Крим на різних стадіях пострадянського транзиту.

Протягом 1990 р. валова додана вартість в УРСР формувалась на 36,1% промисловістю, на 25,5% сільським господарством, на 8,5% будівництвом, 1,6% – іншими галузями виробництва речей та на 29,3% – галузями платних послуг (в яких відповідно були працювали 31,6%, 17,3%, 9,8%, 1,4% та 39,9% зайнятого населення), тоді як у Криму новостворена валова додана вартість того року розподілилася таким чином: промисловість – 29,4%, сільське господарство – 25,5%, будівництво – 10,3%, інші галузі виробництва речових товарів – 1,5%, сфера надання послуг – 29,4%.

Непоследовна загальноекономічна і приватизаційна політика Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради та урядів Кримської автономії, ускладнена політичним протистоянням загальнодержавних і кримських органів влади, призвела до суттєвого занепаду економічного життя на півострові навіть на тлі загальнодержавної економічної кризи першої половини 1990-х рр.

Так, 1997 року вироблений в Україні валовий внутрішній продукт становив 38% від рівня 1990 р., а ВВП АР Крим склав 31,8% від рівня 1990 р., при тому, що протягом 1996 – 1997 рр. у Криму відбувалося незначне зростання ВВП (1996 р. – на 302 млн. грн., 1997 р. – на 96 млн. грн. проти рівня 1996 р.).

При цьому, 1997 р. частка АР Крим у загальноукраїнському потенціалі становила: за населенням – 4,3%, зайнятими у виробництві та обміні речовими і не речовими товарами – 5,8%, валовою доданою вартістю – 3,1%, валовим внутрішнім продуктом – 3,6%, капіталовкладеннями – 2,4%, обсягом промислової продукції – 2,1%, валовою продукцією сільського господарства – 3,4%, виробництві споживчих товарів – 3,2%, споживанням електроенергії – 3,3%. При загальному скороченні фізичних і вартісних (у порівняльних цінах) обсягів виробництва та обміну товарів за 1991 – 1997 рр. у Кримській автономії частка галузей, які виробляють речові товари, скоротилася з 71,5% до 42,2%, а частка галузей надання послуг (включно транспорт і зв'язок) зросла з 28,5% до 57,8%. У 1997 р. галузева структура господарського комплексу АРК складалася наступним чином: промисловість – 18,7% , сільське господарство – 16,4%, будівництво – 4,3%, інші галузі виробництва речових товарів – 1,5%, транспорт і зв'язок – 14,4%, сфера обміну – 8,7%, житлокомунгосп – 8,0%, охорона здоров'я та соцзабезпечення – 12,0, інші галузі послуг – 16,0%. У промисловості автономії явно домінувала харчова галузь (52,3% обсягів всієї промислової продукції).

Протягом 1992 – 1996 рр. кількість формально діючих промислових підприємств визначалась таким чином: 1992 р. – 354, 1993 р. – 310, 1994 р. – 311, 1995 р. – 322, 1996 р. – 337.

Після падіння промислового виробництва АРК, яке тривало до 1997 р. включно, за час фінансово-економічної кризи 1998 – 1999 рр. продукція кримської промисловості зросла до 47% від рівня 1990 р., а протягом 2000 р. до 54% від 1990 р. Частка збиткових промислових підприємств за 1999 – 2000 рр. зменшилася з 52,0% до 46,7%, а частка реалізованої за бартером промислової продукції – з 40,9% до 22,3%. У сільському господарстві автономії протягом 1995 – 2000 рр. виявилася

подібна загальна тенденція: певне зростання обсягів продукції (у 1995 р. – 53% від рівня 1990 р., 1999 р. – 38%, 2000 р. – 42%), поліпшення рентабельності виробництва (у 1998 р. мінус 20%, у 2000 р. – мінус 2,5%) та зменшення частки збиткових підприємств (1999 р. – 76,9%, 2000 р. – 46,1%).

Подолання негативних наслідків структурної кризи було перерване фінансовою кризою 1998 – 1999 рр., викликаною специфічним переплетенням низки як власне внутрішньоукраїнських, так і міжнародних чинників.

Після незначного зростання промислового виробництва в АР Крим протягом 1995 – 2000 рр. на 0,7%, протягом наступних 2001 – 2003 рр. відбулося падіння обсягів випуску продукції на 2,4%.

Протягом 2002 – 2004 рр. кількість промислових підприємств в автономії зросла на 201. Тим же часом продовжувалося зростання відсотку збиткових підприємств у промисловості з 43,2% до 58,5%.

Загалом же валовий регіональний продукт (ВРП) Автономної Республіки Крим зріс за 2001 – 2008 рр. з 4,08 млрд. грн. до 27,3 млрд., тобто у 7 разів. При цьому частка автономної республіки у загальноукраїнському валовому продукті зберігалася практично незмінною (2,87% і 2,9%).

На протязі 2001 – 2007 рр. частка промисловості у валовій доданій вартості АР Криму зросла з 17,6% до 18,9%, частка сільського господарства зменшилася з 18,1% до 8,2%, торгівлі і сфери послуг зросла з 19,5% до 25,9%, транспорту і зв'язку зменшилася з 13,3% до 10,8%, освіти зменшилася з 6,6% до 6,1% тощо.

Кримський експорт за межі України виріс з 267,07 млн. дол. США у 2001 р. до 572,10 млн. дол. у 2007 р., що склало відповідно 1,64% і 1,16% від загальноукраїнського експорту цих років. У той же час імпорт до автономії збільшився з 172,95 до 318,60 млн. дол. США (відповідно 1,10% і 0,53% українського імпорту).

Спровокована світовою економічною кризою економічна криза 2008 – 2012 рр. надзвичайно негативно відбилася на економіці автономної республіки. Валовий регіональний продукт скоротився за 2008 – 2009 рр. з 27,3 млрд. грн. до 21,7 млрд. 2009 року рівень використання виробничого потенціалу республіки становив лише 70,6% до середнього по Україні. Тільки за 2008 р. частка промисловості у валовій доданій вартості АР Криму впала до 17,6%, частка сільського господарства зросла до 9,7%, торгівлі і сфери послуг – до 27,5%, а транспорту і зв'язку зменшилася до 10,1%, освіти залишилася на рівні 6,1% тощо. Особливо суттєво постраждала банківська мережа на півострові, через занепад і банкрутство кількох загальноукраїнських банків – вихідців з Криму.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду економіка Автономної Республіки Крим з великими труднощами рухалася шляхом від командно-адміністративної форми організації та функціонування до ліберально-ринкової. Суттєве зменшення обсягів виробництва речових товарів, зникнення деяких галузей промислового виробництва супроводжувалося суттєвим збільшенням виробництва не речових товарів, особливо сфери послуг, а також докорінними якісними змінами у характері виробництва і обміну товарів на засадах запровадження українських

грошей, національної банківської системи, приватизації основних засобів виробництва та обміну.

У третьому розділі «Суспільно-політичний розвиток АР Крим в пострадянський період» висвітлено специфіку основних етапів трансформації суспільно-політичного життя сучасного Криму, проблеми та тенденції цього процесу. Проаналізовано чинники, які детермінують особливості регіону в політичному вимірі, зокрема у сфері розвитку етнополітичних взаємин. Дана оцінка впливу провідних політичних та громадських організацій на суспільно-політичний розвиток регіону та розв'язання нагальних проблем автономії.

У дослідженні підтверджено, що серед масштабних змін, які відбуваються в сучасному українському суспільстві в цілому, і в кримському регіоні зокрема, особливо відчутними й важливими є перетворення в суспільно-політичній сфері.

Найпомітніші зрушення сталися на терені державотворення. Але через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини конструктивні процеси в 1990-х-2010-х рр. в Криму далеко не завжди переважали над руйнівними. Досить часто позитивна динаміка суспільно-політичного життя в АР Крим залежала від етнополітичної та релігійної ситуації.

Серед проблем, які визначають розвиток суспільства та політичної ситуації в автономії, перш за все треба виокремити такі: координація взаємин центральної і регіональної влади у постановці та вирішенні тих чи інших питань в різних напрямках державної політики, етнополітичні взаємини в регіоні, ризик виникнення соціально-політичної нестабільності, необхідність нейтралізації впливу зовнішньополітичних чинників на внутрішню ситуацію на півострові та ін.

Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтворення 12 лютого 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка 21 жовтня 1998 р. ухвалила Конституцію.

Важливою особливістю суспільно-політичного розвитку АР Крим є створення власних органів державної влади та місцевого самоврядування. Це перш за все Верховна Рада АР Крим та Рада Міністрів. Помітну роль в суспільному житті автономії виконує Представництво Президента України в Криму. За період з 1991 р. на посту голови Верховної Ради АР Крим змінилося 8 осіб – Багров М.В., Цеков С.П., Супрунюк Є.В., Кисельов В.О., Гриценко А.П., Грач Л.І., Дейч Б.Д., Гриценко А.П. (вдруге), Константинов В.А. (з 17 березня 2010 р.). Протягом того ж часу Раду Міністрів Криму очолювали 15 осіб – Курашик В.В., Самсонов Б.І., Мешков Ю.О., Франчук А.Р. (тричі), Дроботов А.І., Демиденко А.Ф., Куніцин С.В. (двічі), Горбатов В.М., Матвієнко А.С., Бурдюгов А.Ф., Джарти В.Г., Могильов А.В. (з 8 листопада 2011 р.).

Характеристика сучасних політичних процесів в кримському регіоні не можлива без оцінки дій названих представників політичної еліти. Кожний з етапів, на які можна поділити весь період новітньої кримської історії, в дисертації об'єктивно пов'язується з конкретними іменами президентів, голів уряду, керівників парламенту, впливових політичних керівників, голів регіонального управління.

Було виокремлено п'ять періодів процесу суспільно-політичних трансформацій АР Крим. Кожний з них має характерні тенденції розвитку політичної ситуації.

Однією з особливостей Криму, що визначають загальну суспільно-політичну ситуацію на півострові 1990-х-2010-х рр., є обумовленість суспільно-політичних взаємин в цьому регіоні не тільки політичною конкуренцією між різноманітними політичними регіональними елітами, але й етнополітичною та етнорелігійною ситуацією. Загалом етнополітична ситуація в АР Крим визначається взаємодією трьох найбільших етнічних груп Криму – кримських татар, українців і росіян. Головним конфліктогенним чинником етнополітичної ситуації залишається невирішеність соціально-економічних, соціокультурних, політичних проблем кримськотатарської спільноти, що може спонукати кримське населення до радикальних дій, політизації кримськотатарського руху.

Серед найсерйозніших проблем, які в своїй сукупності невирішеності утворюють так зване «кримське питання», в дисертації називається й вузол міжконфесійних відносин. Релігійно-конфесійна ситуація в АР Крим є досить своєрідною і за кількістю діючих релігійних суб'єктів, і за типами релігійних структур. Серед 58 віросповідних напрямів, офіційно зареєстрованих Держкомнацрелігій, в автономії діють понад 50. Найбільш динамічно зростає мусульманська мережа релігійних громад. В цілому Іслам в Криму сприймається доволі толерантно з боку місцевого, не мусульманського населення. Разом з тим, деякі внутрішні та зовнішні сили намагаються використати процес відродження ісламської конфесії в автономії для досягнення власних політичних і геополітичних цілей. Національні політичні лідери як зі сторони кримських татар, так і зі сторони лідерів проросійських сил продовжують експлуатувати тему міжконфесійних відносин. Еволюція міжконфесійних відносин в Криму демонструє посилення конкурентної боротьби в суспільному житті між двома найчисельнішими етноконфесійними спільнотами – православними та мусульманами.

Значну роль в реформації суспільно-владних відносин, формуванні інститутів громадянського суспільства в АР Крим відіграють провідні політичні партії, рухи, громадські та громадсько-політичні організації.

В АР Крим представлений майже весь спектр політичної «палітри» України. Найбільша кількість новостворених політичних партій – 24, була зареєстрована в 2005 р. На початок 2013 р. Державна реєстраційна служба зафіксувала 199 партій, серед яких 14 мають виражений проросійський характер. Саме проросійські партії довгий час мали потужний вплив на розвиток суспільно-політичної ситуації в кримському регіоні. Проте, чітко окреслено тенденцією останніх років в діяльності проросійських організацій Криму є відчутна втрата ними політичного впливу.

Вагомий вплив на суспільно-політичне життя Криму мають багаточисельні кримськотатарські організації, чисельність яких встановити на теперішній час є проблематичною. Проте найвпливовішою політичною організацією кримськотатарського народу є Меджліс.

Отже, суспільно-політичні процеси в такому специфічному регіоні України, як АР Крим є досить динамічними, але надзвичайно залежними від історичного

минулого та від етнополітичної й етнорелігійної ситуації, які здебільшого й визначають особливості і гостроту актуальних для кримського регіону суспільно-політичних питань.

У четвертому розділі «Етносоціальні зміни в кримському суспільстві (1990 – 2010-ті рр.) проаналізовано зміну демографічних, етнонаціональних та етномовних показників суспільства АР Крим, розкрито трансформацію соціальної структури населення півострова.

З'ясовано, що чисельність населення Криму протягом 1989 – 2001 рр. скоротилося на більш, ніж 30 тис. осіб і становила 2033,4 тис. осіб. У цілому, для півострова притаманне явище депопуляції населення, яке негативно вплинуло на динаміку змін у складі населення за статтю, віком, перешкоджало унормованому функціонуванню сімейно-шлюбних відносин, погіршувало економічне становище півострова. Результатом дії цілого ряду чинників Автономна Республіка Крим, як і вся Україна в цілому, мала одні з найвищих показників у світі щодо смертності – понад 14 осіб на 1000 населення. Поточна статистика свідчить про подальше зменшення чисельності населення Криму.

Встановлено, що на початку 1990-х рр. в результаті системної суспільної кризи спостерігається процес деурбанізації і частка сільського населення на півострові порівняно з 1989 р. зростає. В абсолютних показниках порівняно з 1989 р. міське населення зменшилося на 65 тис. осіб, а сільське збільшилося на 35 тис. Хоча істотно покращити демографічну ситуацію в сільській місцевості цей процес не зміг.

Статевий склад населення Автономної Республіки Крим у досліджуваній період повільно вирівнювався у зв'язку з пересуванням найбільших вікових деформацій у старші вікові групи. У міських поселеннях чисельна перевага чоловіків над жінками у 2001 р. спостерігалась до віку 24 років, у сільській місцевості – до 49. Це пов'язано не лише з тим фактом, що серед народжених у демографічно значущій сукупності хлопчиків завжди буває більше, ніж дівчаток, а й із статевою пропорцією міграційних контингентів. Особливо зменшилась статева диспропорція у сільській місцевості.

Характеризуючи віковий склад населення Криму, встановлено, що попри те, що середній вік населення республіки – 38,6 р. (у чоловіків – 36,0 р., у жінок – 40,7 р.) головною ознакою є старіння, тобто збільшення питомої ваги груп похилого і старечого віку в загальній чисельності населення.

В етнонаціональному вимірі Крим становить специфічний регіон, оскільки лише тут та в м. Севастополі українці за кількістю поступаються росіянам. Так, частка росіян становить 58,5 %, українців – 24,3 %, кримських татар – 12,1 %. Утім, чисельне переважання росіян поступово скорочується переважно внаслідок еміграції, а також через зміну власної національної самоідентифікації. Попри багатоетнічний склад населення півострова, частка лише 10 національностей перевищує 0,2 %. У 1990-х рр. найбільше зростання на півострові виявлено серед репатрійованих етносів: кримських татар, вірмен, греків. Натомість скоротилась чисельність українців, росіян, білорусів та євреїв.

Досить своєрідною є етномовна ситуація в АР Крим. У регіоні 1 млн. 549,4 тис. (76,6%) вважають рідною російську мову, 598,7 тис. (29,6%) –

кримськотатарську, 202,8 тис. осіб (10,1%) – українську. Особливістю Криму стало те, що протягом 1989–2001 рр. тут відбулося найбільше зростання чисельності російськомовного населення, натомість зменшився відсоток україномовного населення.

Встановлено, що впродовж 1990 – 2010-х рр. відбулися кардинальні зрушення в соціально-класовій структурі кримського суспільства, які насамперед характеризувалися соціальною поляризацією населення. Вищий клас кримського суспільства складає 1–2 %, основу стратифікаційної структури становить нижчий клас – 80–85 %, тоді як середній клас лише починає формуватися і дорівнює 10–12 %. У такій суспільній ієрархії закладена соціальна небезпека, яка може призвести до непрогнозованих наслідків. Вважаємо, що лише впровадження якісних реформ дозволить здійснити зміни у соціальній структурі суспільства, які завершаться формуванням суспільства з потужним і численним середнім класом.

Криза 1990-х рр. спричинила зниження показника зайнятості населення та викликала значні зміни в структурі зайнятості. Простежено зміни в професійно-галузевій структурі і встановлено, що найчисельнішою в АР Крим є група найманих робітників, зайнятих передусім фізичною працею, частка яких становить 60,7 %. Більша частина з них представляють найпростіші професії. Також аналіз зайнятого населення засвідчив високу питому вагу зайнятості в сільському господарстві (22,6%). Специфічною особливістю Криму стала порівняно висока зайнятість у сфері торгівлі, транспорту, готельно-ресторанному бізнесі. Вивчення зайнятого населення за статусом зайнятості дозволяє стверджувати, що його основу становлять працівники за наймом – 81 %. Натомість, специфічною рисою зайнятості в Криму є більша частка, ніж у цілому по Україні, роботодавців (1,3%), самозайнятих осіб (4,1%), осіб, що здійснюють роботу безоплатно (0,2%), тобто туристична спрямованість регіону надає можливості для розвитку підприємницької діяльності.

Вивчення джерел засобів існування населення Криму дає підстави стверджувати, що найбільш численними групами була група зайнятого населення – 31,8%, група, що складалась з утриманців окремих осіб – 31,1%, група осіб, які знаходились на державному забезпеченні, зокрема пенсіонерів, – 27,4%.

Таким чином, протягом 1990-х – 2010-х рр. демографічні та етнонаціональні показники зазнали значних змін, відбулися певні зрушення в мовній структурі населення. Під впливом системних змін в економічному та політичному житті автономії трансформувалась і соціальна структура кримського суспільства.

У «Висновках» викладено основні результати дослідження, які винесено на захист.

ВИСНОВКИ

– Історіографічний аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного наукового дослідження пострадянської соціально-економічної та політичної трансформації Кримської автономії 1990-х – 2010-х рр. Джерельна база дисертаційної роботи, що містить архівні матеріали двох архівосховищ України, велику кількість збірок документів і статистичних даних, мемуари, періодичну пресу, є науково достовірною і в достатньою мірою репрезентативною для

обґрунтованого висвітлення досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних, перевірених широкою науковою практикою, методологічних принципів та використання загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності та особливості пострадянського транзиту українського суспільства в економічній, соціальній і політичній сферах у специфічних умовах Автономної Республіки Крим.

– До основних закономірностей розбудови економіки АРК пострадянського типу достатньо підстав віднести: а) поступову втрату державою панівних позицій у сфері виробництва усіх видів товарної продукції; б) ліквідацію практики орієнтації суб'єктів господарської діяльності на виконання директивних короткострокових, середньострокових і довгострокових планів розвитку народного господарства; в) утвердження практики орієнтації виробничої діяльності підприємств на першочергове задоволення термінових потреб товарного ринку; г) утвердження корпоративної форми власності в якості панівної.

Для народного господарства АРК впродовж 1990 – 2010-х рр. характерними були втрата промисловістю провідних позицій на користь сільського господарства, торгівлі та курортно-санаторного господарства; домінування у кредитно-банківській сфері загальноукраїнських банків київського базування; переважаючий відтік капіталу за межі Криму; запізніла приватизація державного, муніципального та кооперативного секторів господарства; домінування стихійності в економічних перетвореннях.

Особливості економічного життя АР Крим визначалися такими факторами, як 1) набагато більша за інші регіони України самостійність загальнокримських владних інституцій у формуванні та використанні бюджету автономії, формуванні економічної політики на підпорядкованій їм території; 2) присутність на кримській території російського Чорноморського флоту та економічна і політична активність російських владних інституцій, спрямована на збереження цієї присутності.

– Економічний простір Кримської автономії досліджуваного періоду поступово еволюціонував у напрямку утвердження лібералізованого ринкового господарства постіндустріального типу.

Для народного господарства АРК в цілому впродовж досліджуваного періоду характерними були: чітко окреслена циклічність функціонування; незворотній занепад основних галузей важкої промисловості та повне зникнення деяких з них (наприклад, залізорудної та чорної металургії); сталий розвиток газонафтодобувної промисловості і альтернативної електроенергетики; посилення залежності сільського господарства від примх природи; зростання економічних диспропорцій між регіонами автономії; зростання залежності від імпорту промислових, значної кількості сільськогосподарських та науково-інформаційних товарів; занепаду місцевих банків і кредитних установ, загальноосвітніх та медичних закладів.

Відстежено етапи приватизації: перший – 1992 – 1995 рр., коли відбувалося часткове, «половинне» роздержавлення або через передачу державних підприємств у строкову і безстрокову оренду трудовим колективам с правом наступного викупу, або через акціонування; другий – 1996 – 1999 рр., коли почала переважати повноцінна приватизація, що здійснювалася шляхом продажу підприємств, закладів

та установ за майнові приватизаційні сертифікати і за реальні гроші; третій – 2000 – 2008 рр. – коли здійснювався продаж великих підприємств на конкурсній основі за реальні грошові кошти.

Найбільш ефективні середні, а також неперспективні великі підприємства, до приватизації належали, переважно, до прямого підпорядкування всеукраїнським органам влади, були приватизовані переважно протягом 1996 – 1999 рр.

Приватизація практично не торкнулася банківської сфери. Промінвестбанк і банк «Україна» певною мірою успадкували на території Криму частину матеріальної бази спеціалізованих державних банків, створених в рамках банківської реформи М. Горбачова.

Якісні економічні показники абсолютної більшості приватизованих підприємств не покращилися. У випадках поліпшення фінансових результатів діяльності частини приватизованих підприємств такі результати досягалися шляхом елементарного підвищення відпускних цін на виготовлену продукцію або надані послуги.

– У дослідженні підтверджено, що серед масштабних змін, які відбуваються в сучасному українському суспільстві в цілому, і в кримському регіоні зокрема, особливо відчутними й важливими є перетворення в суспільно-політичній сфері. Найпомітніші зрушення сталися на терені державотворення. Кримська автономія у складі незалежної України пройшла складний шлях становлення, від відтворення 12 лютого 1991 р. Кримської АРСР до Автономної Республіки Крим, яка у 21 жовтня 1998 р. ухвалила власну Конституцію.

Через різні об'єктивні та суб'єктивні обставини конструктивні процеси в 1990-х-2010-х рр. в Криму не завжди переважали над руйнівними. Досить часто позитивна динаміка суспільно-політичного життя в АР Крим залежала від координації дій центральної і регіональної влади, етнополітичної та релігійної ситуації, впливу зовнішніх факторів.

Важливою особливістю суспільно-політичного розвитку АР Крим є створення власних органів державної влади та місцевого самоврядування. Це перш за все Верховна Рада АР Крим та Рада Міністрів. Помітну роль в суспільному житті автономії виконує Представництво Президента України в Криму. За період з 1991 р. на посту голови Верховної Ради АР Крим змінилося 8 осіб. Протягом того ж часу Раду Міністрів Криму очолювали 15 осіб. Констатовано безпосередній зв'язок стану суспільно-політичних перетворень в кримському регіоні з діями конкретних представників політичної еліти. В новітній історії АР Крим можна виокремити п'ять періодів процесу суспільно-політичної трансформації регіону, кожний з яких має характерні тенденції розвитку політичної ситуації. Кожен з них об'єктивно пов'язується з конкретними іменами президентів, голів уряду, керівників парламенту, впливових політичних лідерів, голів регіонального управління.

Загальну суспільно-політичну ситуацію на півострові 1990-х-2010-х рр. обумовлює не тільки політична конкуренція між різноманітними політичними регіональними елітами, але й етнополітична та етнорелігійна ситуація. Загалом, етнополітична ситуація в АР Крим визначається взаємодією трьох найбільших етнічних груп Криму – кримських татар, українців і росіян. Головним

конфліктогенним чинником етнополітичної ситуації залишається невирішеність соціально-економічних, соціокультурних, політичних проблем кримськотатарської спільноти. Важливою тенденцією суспільно-політичних трансформацій кримського соціуму є еволюція міжконфесійних відносин, яка демонструє посилення конкурентної боротьби в суспільному житті між двома найчисельнішими етноконфесійними спільнотами – православними та мусульманами.

– Значну роль в реформації суспільно-політичної ситуації в АР Крим відіграють політичні та громадські організації. Більшість з 199 партій зареєстрованих в Україні, мають своїх представників в тих чи інших структурах Криму. Довгий час потужний вплив на розвиток суспільно-політичної ситуації в кримському регіоні мали проросійські партії. Проте тенденцією останніх років є відчутна втрата ними політичного впливу. Вагомий вплив на суспільно-політичне життя Криму мають багаточисельні кримськотатарські організації, найвпливовішою серед яких, є Меджліс.

– На основі аналізу даних переписів та інших офіційних статистичних матеріалів показано негативні зміни в динаміці кількості населення, зрушення в статеві-віковому, етнонаціональному та мовному складі населення півострова. Визначено, що в АРК спостерігається значна диспропорція статевої структури населення.

Доведено, що зниження темпів приросту населення півострова за роки незалежності України відбувалось одночасно зі зростанням процесу старіння нації, спричиненого як процесами радянського періоду історії Криму, так і суспільною кризою 1990-х років. Встановлено, що зменшення народжуваності, зростання смертності, зменшення репродуктивного потенціалу призвело до демографічної кризи та значної деформації статево-вікового складу населення АР Крим. Значні зміни відбулися і в етнонаціональному складі мешканців півострова. Особливо помітними вони були серед кримських татар, кількість яких збільшилась більш, ніж у 5 разів. Зросла частка українців, відчутно вплинули на демографічну ситуацію півострова болгари, греки, вірмени. Натомість спостерігалось скорочення чисельності росіян, білорусів, євреїв. Чисельність і статево-віковий склад різних етнічних груп півострова зазнав відчутного впливу міграційних процесів.

– Проаналізовано трансформаційні процеси в соціальній структурі населення автономії. Доведено, що трансформація соціальної структури в 1990-х – 2000-х роках характеризувалась поляризацією соціальних груп населення і диспропорціями в співвідношенні представників вищого, середнього та нижчого класів. Результати Всеукраїнського перепису 2001 року дозволили встановити відмінності між соціальними верствами АР Крим за групами занять, статусом зайнятості та джерелами засобів існування. Дослідження зайнятого населення за видами економічної діяльності дозволяє констатувати наявність великої частки осіб, які працюють у сільському господарстві півострова. На підставі статистичних даних встановлено, що у сфері зайнятості не досягнуто гендерної рівності жінок і чоловіків. Представники жіночої статі обіймають переважно низькооплачувані посади та виконують роботу здебільшого низької кваліфікації. Одночасно спостерігається зростання показників жіночої зайнятості, що негативно

позначається на їх репродуктивній поведінці. Заходи Кабінету Міністрів України, спрямовані на покращення демографічної ситуації шляхом запровадження доплат за народження дітей, не призвели до збільшення народжуваності.

Простежено, що в АР Крим періоду незалежної України спостерігається незадовільне працевлаштування осіб молодого покоління. Частка представників найпростіших професій серед зайнятої молоді не відповідає зростанню їх освітнього рівня. Лише в галузі сільського господарства у період між 1989 і 2001 рр. зросла відносна чисельність зайнятої молоді. Сучасна криза зайнятості досить негативно впливає на демографічну ситуацію автономії внаслідок зростання безробіття серед жінок і молоді.

Проведене дослідження не вичерпує всіх напрямів діяльності органів влади центрального і місцевого підпорядкування, політичних сил, громадських організацій та органів громадського самоврядування періоду становлення АР Крим щодо означених в дисертації проблем. Подальшого вивчення та всебічного узагальнення потребують сфери культурної, освітньої роботи, медичного обслуговування, інші напрями соціального забезпечення жителів Автономної Республіки Крим.

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. *Драпушко Н.А.* Демографічні зміни, етнічна структура та мовний склад кримського суспільства (1990-ті – початок 2000-х рр.) / Н.А. Драпушко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Випуск 66. – К.: ВІР УАН, 2012. – С. 209–214.

2. *Драпушко Н.А.* Проблеми та тенденції суспільно-політичного життя Автономної Республіки Крим (1991–2012) / Н.А. Драпушко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 10. – К., 2013. – С. 27–38.

3. *Драпушко Н.А.* Приватизація в Автономній Республіці Крим та її вплив на економічне життя регіону в 1990-ті роки: історичний аспект / Н.А. Драпушко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – Випуск 74. – К.: ВІР УАН, 2013. – С. 57–61.

4. *Драпушко Н.А.* Демографічні зміни, етнічна структура та мовний склад кримського суспільства (1990-ті – початок 2000-х рр.) // Наукові записки: [збірник наукових статей. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Випуск СХІ (111). (Серія педагогічні та історичні науки). – С. 217-223.

5. *Драпушко Н.А.* Кримські татари в суспільно-політичному житті Автономної республіки Крим в роки незалежної України // Наукові записки: [збірник наукових статей] – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – Випуск СХІ (112). (Серія педагогічні та історичні науки). – С. 181-188.

Анотації

Драпушко Н.А. Суспільно-політичний, економічний та етносоціальний розвиток Автономної Республіки Крим в 1990-ті – 2010-ті роки. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2013.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню суспільно-політичної та економічної трансформації кримського суспільства, особливостей

етнонаціонального розвитку та соціальної структури населення Автономної Республіки Крим в 1990-ті – 2010-ті роки.

З'ясовано основні закономірності та регіональні особливості становлення економіки пострадянського типу в АР Крим. Визначено вплив політики приватизації на економіку півострова.

Здійснено аналіз основних етапів сучасного суспільно-політичного розвитку АР Крим та чинників, що визначають особливості та тенденції цього процесу. Висвітлено етнополітичну та конфесійно-політичну специфіку регіону. Визначено основні аспекти проблеми інтеграції кримських татар в українське суспільство, етапи цього процесу та їх особливості.

Проаналізовано основні зміни демографічних, етнонаціональних та мовних характеристик населення автономії, його соціальної структури.

Означені рекомендації щодо поліпшення соціально-політичної, демографічної, етнонаціональної політики в АР Крим.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, українське суспільство, економіка пострадянського періоду, приватизація, кримські татари, пострадянська економіка, політичні процеси, політичні та громадсько-політичні організації, демографічні зміни, етнічна структура, національні меншини.

Драпушко Н.А. Общественно-политическое, экономическое и этносоциальное развитие Автономной Республики Крым в 1990-е – 2010-е годы. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2013.

Диссертация посвящена комплексному исследованию общественно-политической и экономической трансформации крымского общества, особенностей этнонационального развития и социальной структуры населения Автономной республики Крым в 1990-е – 2010-е годы.

Выявлены основные закономерности и региональные особенности становления экономики постсоветского типа в АР Крым Освещен процесс разгосударствления и декооперирования основных отраслей экономики АР Крым в первое десятилетие восстановленной независимости Украины. Определено влияние политики приватизации на экономику полуострова в целом и на отдельные её отрасли. Выявлены основные особенности приватизационного процесса в регионе.

Проведено анализ основных этапов современного общественно-политического развития АР Крым, а также обстоятельств, которые определяют особенности и тенденции этого процесса. Сделан обзор деятельности органов власти, политических партий, общественно-политических организаций и движений в АР Крым. Сделан вывод о достаточно высокой динамичности процесса трансформации общественно-политической жизни современного украинского общества крымского региона. Констатирована определённая зависимость общественно-политических процессов в АР Крым от исторического прошлого и от современной этнополитической и этноконфессиональной ситуации на полуострове.

В диссертационной работе проанализированы основные изменения демографических, этнонациональных и языковых характеристик населения

автономии, прослежены изменения его социальной структуры. Показано уменьшение количества населения полуострова и его старение вследствие процесса депопуляции. Изучены изменения в этническом составе жителей полуострова, исследована языковая ситуация в Крыму. Определены основные тенденции формирования новой социально-классовой (стратификационной) и профессионально-отраслевой структуры населения АР Крым. Проанализированы изменения численности занятого населения полуострова и его распределение по видам экономической деятельности, группам занятий, статусу занятости. Отдельное внимание уделяется анализу экономической активности жителей Крыма, источников их существования.

В диссертации констатируется, что данное исследование не исчерпывает всех направлений деятельности органов власти центрального и местного подчинения, политических сил, общественных организаций и органов общественного самоуправления периода становления АР Крым в отношении проблем, определённых в диссертации. Дальнейшего изучения и всестороннего обобщения требуют сферы культурной, образовательной работы, медицинского обслуживания, другие направления социального обеспечения жителей Автономной Республики Крым.

Ключевые слова: Автономная Республика Крым, украинское общество, крымские татары, пост-советская экономика, приватизация, политические процессы, политические и общественно-политические организации, демографические изменения, этническая структура, национальные меньшинства.

Drapushko N.A. The socio-political, economic and ethnosocial development of the Autonomous Republic of the Crimea in the 1990's – 2010's. – Manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2013.

The thesis is devoted to the study of complex socio-political and economic transformation of Crimean society, the characteristics of ethnic and social structure of the Autonomous Republic of Crimea in the 1990s-2010s. The basic regularities and regional peculiarities of the Crimean post-Soviet economy have been found out. The influence of privatization policy on the economy of the peninsula has been defined.

The analysis of the main phases of modern social and political development of the Crimea and the factors that determine the characteristics and trends of the process have been realized. The ethno-political and religious-political region specificity has been lighted. The main aspects of the integration of Crimean Tatars into Ukrainian society, the stages of this process and their features have been determined.

The thesis analyzes the main demographic, ethnic and linguistic changes in of the autonomy's population, its social of structure. Recommendations for improving of the socio-political, demographic, ethnic policy in the Crimea have been defined.

Keywords: the Autonomous Republic of Crimea, Ukrainian society, Crimean Tatars, post-Soviet economy, privatization, political processes, political and socio-political organizations, demographical changes, ethnic structure, national minorities.

